

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת דברים, תשס"ב
מספר 453מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מעשה אבות סימן לבנים - ישראל ועממי עבר הירדן

בספר דברים, הקרוי גם משנה תורה, אנו מוצאים חזרה על נושאים המצויים בספר שמות ובספר במדבר, לפעמים תוך הרחבות והנמקות רעיוניות. התופעה קיימת בעיקר בפרשות הראשונות של הספר: דברים, ואתחנן, עקב. בפרשת מינוי השופטים, למשל, אנו מוצאים בספר שמות (שמ' יח, יג-כז) תיאור של העצה שניתנה למשה בעניין זה וביצועה, ובתחילת ספר דברים (א, ט-יז), לאחר חזרה קצרה על תיאור עצם מעשה המינוי, ישנה תוספת: ברכה על ריבוי ישראל (י, יא); דברי תוכחה על טרחנותם ונרגנותם של ישראל (ט, יב) ודברי ציווי ומוסר לשופטים שעליהם לשפוט בצדק (טז, יז).

כך גם לגבי הכיבושים של ישראל בעבר הירדן המזרחי. בפרשת חוקת שבספר במדבר סיפרה התורה שלא כבשו את אדום שבדרום עבר הירדן, אלא סובבוהו (במ' כ, יד-כא); והלא פליאה היא: אותה אדום שעליה נאמר בשירת הים: "אז נבהלו אלופי אדום" (שמ' טו, טו), עתה נבהלו ישראל מפני סירוביהם ואיומיהם! ? מהמשך המסע שם (כא, י-יג) משתמע שעקפו גם את מואב, דרך המדבר.¹ אחר כך (כא, כא-לה) מתואר הכיבוש של ארץ האמורי ושל הבשן, במרכזה ובצפונה של עבר הירדן. לתיאור זה מצרף ספר במדבר פרט, שיש בו עניין עקרוני: הוא מספר שארץ האמורי שנכבשה בידי ישראל, הייתה של המואבים, קודם שכבשה האמורים מהם. פרט זה אף מתועד על-ידי שיר הניצחון שמשלוהו מושלי משלים (כא, כו-ל). אין ספר במדבר מגלה לנו מדוע נודעת חשיבות לפרט זה, עד שהיה צורך לתעדו בדברי שיר, ובאים דברי משה בספר דברים ומבהירים לנו מדוע נסוג ישראל מפני אדום, ומדוע עקף את ארץ מואב בדרך מדברית קשה. בפסוקים ב-ה בפרק ב' נאמר שה' אסר על ישראל להילחם באדום, להתגרות בהם מלחמה, "כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל, כי ירשה לעשו נתתי את הר-שעיר" (ה). בדומה, ה' אומר אחר-כך (ב, ט-י) לגבי מואב, שאין להתגרות בהם מלחמה "כי לא אתן לך מארצו ירשה, כי לבני לוט נתתי את ער ירשה". העמים בני לוט הם גם מואב וגם עמון, לכן בהמשך הדברים (ב, יז-יט) נאמר אותו דבר גם בנוגע לעמון. באשר לעמון יש כאן חידוש, שהרי בספר במדבר לא הזכירה כלל אפשרות של התנגשות בין ישראל לעמון. התנגשות כזאת לא הייתה צפויה, כי ארץ עמון, שהייתה ממוקמת בלב עבר הירדן, לא שכנה במסלול שהיה על ישראל לעבור כדי להגיע מצד מזרח אל גבול כנען, אל מול ירדן ירחו. ובכל זאת בספר דברים יש כאן אזהרה שלא לתקוף את עמון; שמא ישראל, אגב כיבושיהם ההכרחיים לצורך המעבר בעבר הירדן, גם ירחיבו גבולם שם, כשם שמשפחות ממנשה כבשו לעצמם שם נחלה (במ' לב, לט-מב).

¹ המובאה מ"ספר מלחמות ה'", שם כא, יד-כ, היא כנראה מאמר מוסגר המתאר אירוע אחר.

מעשה ברור, למה מדגישה התורה (במ' כא), שאזור עבר הירדן שמול יריחו, שישראל כבשוהו מיד האמורי, היה תחילה בידי מואב. אילו נשאר האזור בידי מואב היו ישראל מנועים מלכבוש; באו האמורים וכבשוהו, וכדברי הבבלי בחולין ס, ע"ב (בתרגום לעברית): "אמר הקב"ה, יבוא סיחון יוציא ממואב, ויבואו ישראל ויוציאו מסיחון, הוא שאמר רב פפא: עמון ומואב טוהרו בסיחון" (כלומר: על-ידי סיחון). מסתבר, שסיחון האמורי כבש גם את החלק המערבי של ארץ עמון, וזה נכלל בכיבוש הישראלי מידי האמורי, שהרי בנחלת שבט גד בעבר הירדן, כלולה "חצי ארץ בני עמון" (יהו' יג, כה). כללית נראה שהגבול בין שני העמים-האחים עמון ומואב, לא היה ברור ומוחלט בתחילה, שהלא בימי השופטים (שופ' יא) תובע מלך עמון מידי ישראל את ארץ מואב שכבשוהו. יפתח, שופטם של ישראל, עונה שם למלך עמון כעניין עיונונו: "לא לקח ישראל את ארץ מואב ואת ארץ בני עמון" מידם, אלא מיד האמורי (שם, טו).

ה' נתן חלקים של עבר הירדן המזרחי כירושה לבני לוט ולאדום, כלומר: ליורשיו הלא-ישראליים של אברהם (להוציא בני ישמעאל ובני קטורה, ששולחו מלפני אברהם, בר' כה, ו). נמצאנו למדים: ארץ כנען שממערב לירדן, שבה עיקר קדושת ארץ ישראל, נבחרה כנחלה בלעדית לישראל. שאר יורשי אברהם יש להם חלק בעבר הירדן המזרחי, שקדושתו פחותה (ראה יהו' כב, יט; ספרי זוטא לנשא ה, ב, עמ' 228 והשווה לבמדבר-רבה ז, ח).

התייחסות פרשתנו לאברהם וליורשיו, מבהירה לנו עוד דבר תמוה בה. הפרשה מפרטת לנו מי היו העמים הקדמונים שמהם כבשו אדום, מואב ועמון את תחומיהם בעבר הירדן: אַמִּים (ב, י-יא) במואב וזמזומים (ב, כ-כא) בעמון - שני עמים מגזע הרפאים, שהיו ענקים; עַם הרפאים (בלי שם-לוואי ג, יג) בבשן, והחורים (ב, יב) בשעיר היא אדום. והקורא בתורה שואל: לשם מה מידע זה? האמנם עניינה של התורה הוא לספר לנו על שבטים קדמונים, על האתנוגרפיה של עבר הירדן?

הפתרון אכן מצוי בסיפורי אברהם. פרק יד בבראשית מספר על חיל משלוח של ארבעה מלכים אימפריאליסטיים מאזור מסופוטמיה, שכבשו את עבר הירדן והנגב, וסביר שבדרכם חזרה לכיוון צפון-מזרח, כבשו גם שטחים בארץ כנען. כדי לשחרר מידיהם את קרובו לוט, רדף אחריהם אברהם עם אנשיו ובני-בריתו, ובהתקפת פתע לילית הניס את צבא הפולשים. אברהם חזר מפעולה זו עטור ניצחון (בר' יד, יז-כד) ומשמעות הדבר היא, שפורמלית ירש אברהם את הכובשים והיה לאדוני הארץ. לכאורה נתקיימה הבטחת ה' לתת לו את ארץ כנען. רק לכאורה, שהרי מיד עולה השאלה: כיצד יירש את הארץ המלאה אוכלוסין ועממים. לאברהם אין עדיין זרע; וגם כאשר מובטח לו זרע משלו (בר' טו, ד), עדיין ניצבת השאלה: כיצד ירבו בארץ כנען מבלי להתבולל בגויי הארץ. על כך באה התשובה בברית בין הבתרים: "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה" (שם, יג). זרעו של אברהם ירבה דווקא בתנאי עבדות והשפלה שאינם מאפשרים התבוללות, ואחרי-כן ישובו לכנען, לרשתה.

כל זאת נאמר לאברהם במסגרת פורמלית של כריתת ברית (שם יח) המבטיחה לו את ירושת הארץ. והנה, העמים שארבעת המלכים האימפריאליסטיים היכום וכבשו בעבר הירדן שהם: הרפאים, הזוזים, האַמִּים, והחורים (שם יד, ה-ו), אותם עמים שאברהם זכה בהם בהכותו את המלכים, עתה זכו בהם יורשיו הלא ישראלים של אברהם: המואבים זכו בארץ האַמִּים, העמזומים זכו בארץ הזמזומים הם הזוזים, ובני עשו זכו בארץ החורים. התורה גם מדגישה בספר דברים, שהזוזים והאממים נמנים על גזע הרפאים, אותם רפאים שארצם הובטחה לאברהם בברית בין הבתרים (בר' טו, כ). את הרפאים עצמם לא ירשו יורשי אברהם עד עת יציאת מצרים, לכן יכול היה ישראל לירש אותם מידי עוג מלך הבשן, שהוא שריד מגזע הרפאים (ג, יא).

ראינו אפוא, שהפרטים ההיסטוריים והאתנוגרפיים נחוצים כדי לומר לנו מה וכיצד ירשו יורשי אברהם שאינם ישראליים; כיצד זכו ישראל במה שאלה איבדו במלחמתם עם האמורים, וכן איזה שטחים בעבר הירדן לא נחלו בהם יורשי אברהם האחרים, ויכלו ישראל לכבשם מידי האמורי שנשלט על-ידי בית מלוכה מבית הרפאים.

ממתי ניתן לישראל לכבוש גם את השטחים שנותרו בידי עמון ומואב? אולי מעת שעמים אלה התנכלו לשבטי ישראל שבעבר הירדן, וגם עברו לתקוף את אלה שממערב לירדן: מואב - בימי השופט אהוד בן גרא (שופ' ג) ועמון - בימי יפתח (שם י-יא). ואדום - כיצד הותר לדוד לכבשה? על דרך המדרש (שוחר טוב הנדפס, ט) היינו אומרים: "וכיוון שראה דוד היאך עשו משעבד ליעקב, אמר לפני הקב"ה: "גערת גויים אבדת רשע" (תה' ט, ו). ונזכור שהגבול

המבחינ בין כלל-אדום לבין צאצאו עמלק, ניטשטש מעט במקרא (ראו דהיי"א ד, מב-מג) והרבה בדברי חז"ל (ראו איכ"ר ה, א; דב"ר ב, כ; תנח' תצאט). לפי פירוש רש"י לדב' ב, כג, גם אזכור הענים והכפתורים, יסודו במעשי האבות. אם יורשה לנו לשנות מעט מדברי רש"י, כך נאמר: הלא כרת אברהם ברית שלום עם הפלשתים מגרר שבארץ הנגב (בר' כא, כב-כג), ושמא בימי יהושע אסור היה לישראל לכבוש את אזור עזה הפלשתי?² על כך אומר הכתוב, שאין אלה אותם הפלשתים; אלה שבחוף עזה, זה מקרוב באו מאיי כפתור, ואינם הפלשתים הקדמונים מימי האבות, והלא כך כבר חקר וקבע פרופ' י"צ גרינץ.³ ועוד: כיוון שמכפתור באו, הרי הם מבני חם (בר' י, יג-יד); הם קרובי כנען ומותר היה לישראל לרשתם.

מנחם בן ישר
המחלקה לתנ"ך

² זאת בהנחה, שהלשון "לי ולניני ולנכדי" שבדברי אבימלך (בר' כא, כג) הוא מטפורי ומבטא דורות רבים. אם נדייק בלשון הכולל שלושה דורות בלבד, אין השבועה חלה על "ודור רביעי ישובו הנה" (שם טו, טז), וגם הוסרה טענת רשב"ם מעל אברהם, בביאורו לבר' כב, א.

³ ראו י"מ גרינץ, הפלשתים הראשונים, בתוך: מוצאי דורות, ת"א 1969, עמ' 99 - 129.